

**ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย:
ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น**

เอกสารคำสอนสรุปย่อคำบรรยาย 'ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย'

สำหรับนักศึกษาปริญญาตรีและโท

คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์และวิทยาลัยศาสนศึกษา

มหาวิทยาลัยมหิดล

ตีพิมพ์ในวารสารศาสนาและวัฒนธรรมของวิทยาลัยศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล

ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม) 2550 หน้า 113-137

ดร.ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ DPhil (Oxford)

คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

(สงวนลิขสิทธิ์)

ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น¹

An Abstract

This paper investigates the history of Buddhism in Thailand, focusing on the contributions of Thai kings to Buddhism, starting from the founding of Sukhothai by King U Thong (Por Khun Sri Indraditya) in 1238 up until the period of King Chulalongkorn, who ruled the country from 1868 to 1910. The paper begins with the introduction of Buddhism into Southeast Asia, particularly the location of what is called the Golden Area (Suvannabhumi). It then examines the development of Buddhism under Thai kings during the Sukhothai period (1238-1438), the Ayutthaya period (1350-1767), the period of King Taksin (1767-1782), and the early Ratanakosin Period (which covers King Rama I up to King Rama V). The paper shows that during the period under investigation Buddhism enjoyed a prosperous development under the protection of these Thai kings. However, in the course of its development, Buddhism became intermingled with other religious beliefs, particularly with Brahmanism-Hinduism, the extent of which depended on the particular policy of each Thai king.

อารัมภบท

โดยปรกติ เมื่อกล่าวถึงพระพุทธศาสนา นักวิชาการจะแบ่งออกเป็น 2 ประเภทกว้างๆ ดังนี้:-

ประเภทที่ ๑ คือคำสอนของพระพุทธเจ้าดั้งเดิม ซึ่งอาจเรียกว่า พระพุทธศาสนาดั้งเดิม (original Buddhism) บ้าง คำสอนของพระพุทธเจ้าก่อนหน้าจะมีการรวบรวมเป็นคัมภีร์หลังสังคายนา (precanonical Buddhism) บ้าง คำสอนดั้งเดิมนี้มีให้เห็นอยู่ในพระพุทธศาสนาทุกนิกาย เป็นคำสอนว่าด้วยธรรมชาติทั่วไป เช่น อริยสัจจ์ 4 มรรคมีองค์ 8 ชันธ 5 เป็นต้น

ประเภทที่ 2 คือพระพุทธศาสนาที่ไปเจริญตามท้องถิ่นต่างๆ และมีการผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่น ประเภทที่ 2 นี้จะมุ่งถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ไปปรากฏอยู่ในประเทศต่างๆ แต่แต่ละประเทศก็จะมีรูปแบบลักษณะของพระพุทธศาสนาที่แตกต่างกันออกไป ฝรั่งเรียกรูปแบบพระพุทธศาสนาที่ว่า traditional Buddhism (พระพุทธศาสนาที่ผสมกับวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น) ซึ่งต่อมา ก็เกิดมีรูปแบบของพระพุทธศาสนาทำนองนี้หลากหลาย เช่น Thai Buddhism, Sinhalese Buddhism, Cambodian Buddhism เป็นต้น

¹ บทความนี้ สรุปลงมาจากงานวิจัยที่ผู้เขียนได้รับทุนจากวิทยาลัยศาสนศึกษา.

ในการอธิบายภาพรวมกว้างๆ ของประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยในบทความนี้ ผู้วิจัยมุ่งเน้น 1.ก่อนสมัยสุโขทัย 2.สมัยสุโขทัย 3.สมัยกรุงศรีอยุธยา 4.สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี 5.สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

1.ก่อนสมัยสุโขทัย

เมื่อพิจารณาการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นักวิชาการทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาจะมีปัญหาใหญ่ให้พิจารณาข้อหนึ่งก็คือดินแดนที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ เพราะประเพณีเชื่อกันว่าพระพุทธศาสนาเถรวาทมาถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในดินแดนที่เรียกว่า 'สุวรรณภูมิ' ซึ่งยังคงหลงใหลแน่นอนไม่ได้ว่าทำไม เพราะถ้ามีหลักฐานสรุปแน่ชัดว่าสุวรรณภูมิอยู่ที่ใด ก็แปลว่าพระพุทธศาสนาเถรวาทมีเผยแพร่ไปถึงประเทศนั้นและปักหลักมั่นอยู่ประเทศนั้นก่อนใครอื่น

กรณีสุวรรณภูมินี้ นักวิชาการชาวไทยหลายคนเชื่อว่าน่าจะเป็นดินแดนภาคกลางของประเทศไทย โดยเฉพาะจังหวัดนครปฐม ซึ่งมีหลักฐานทางโบราณคดียืนยันความแพร่หลายของพระพุทธศาสนาเถรวาทในยุคสมัยทวารวดี (ค.ศ.600-1100) ได้รับการพิจารณาว่าเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาเถรวาทเมื่อพระโสภณและพระอุตตระเข้ามายังดินแดนแถบนี้ แต่อย่างไรก็ดี เราไม่มีหลักฐานทางโบราณคดีใดๆ ในแถบภาคกลางของประเทศไทยที่มีอายุไปถึงสมัยที่พระโสภณและพระอุตตระ ซึ่งจะเป็นการพิสูจน์ว่าท่านทั้งสองได้เดินทางมาถึงภาคกลางของนครปฐม ในขณะเดียวกัน

พร้อมกันนั้น ก็มีนักวิชาการหลายท่านระบุว่าสุวรรณภูมิน่าจะอยู่แถวพม่าตอนล่างหรือเมืองสะเทิม พม่าเองก็มีงานวรรณกรรมภาษาบาลีแต่งขึ้นอธิบายการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในพม่าเป็นเรื่องเป็นราว บางท่านระบุว่าน่าจะตั้งอยู่ในแหลมมลายูทางตอนใต้ของประเทศไทย² ขณะที่บางท่านระบุว่าสุวรรณภูมิ³ น่าจะหมายถึงดินแดนทางอินเดียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะคำว่าสุวรรณภูมิก็มีใช้เอ่ยถึงสถานที่ในอินเดียตะวันออกเฉียงใต้เช่นกันและก็มีการกล่าวถึงในเอกสารต่างๆ มากอยู่เหมือนกัน

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่าคำว่า 'สุวรรณภูมิ' นั้น มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ต่างๆ ของอินเดียหลายคัมภีร์ ทั้งวรรณคดีบาลีและสันสกฤต ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (South-East Asia) ก็กว้างใหญ่ไพศาล ครอบคลุมพื้นที่ในทุกวันนี้ทั้งหมดประเทศ กล่าวคือพม่า, ไทย, กัมพูชา, ลาว, เวียดนาม, บรูไน, ทิมอร์ตะวันออก, อินโดนีเซีย, ฟิลิปปินส์และสิงคโปร์⁴ เป้าหมายนักเดินเรือที่เอ่ยสุวรรณภูมิก็อาจจะไม่หมายถึงแห่งเดียวกัน สุวรรณภูมิจึงน่าจะเป็นแห่งใดแห่งหนึ่งในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนสุวรรณภูมิเมื่อคราวพระโสภณและพระอุตตระมาเผยแพร่พระพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น ผู้วิจัยให้น้ำหนักแก่พม่าตอนล่าง กล่าวคือเมืองสะเทิม เพราะพระพุทธศาสนามีการเคลื่อนไหวต่อเนื่องในบริเวณนี้มากกว่า ขณะที่อินเดียทางภาคตะวันออกเฉียงใต้แม้ว่าปี.ซี.ลอร์⁵ จะสามารถชี้ได้ว่าคำว่า 'สุวรรณภูตยะ' และ 'สุวรรณภูมิ' จะมีสถานที่ในอินเดียรองรับอยู่ แต่ในสถานที่เหล่านี้ก็ไม่มี

² สุภาพรรณ ณ บางช้าง (2518:15).

³ Prapod Assavavirulhakarn (1990)

⁴ ประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยรวม โปรดดู D.G.E. Hall (1994)

⁵ B.C.Law (1987: 62-3).

ร่องรอยพัฒนาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาทให้เห็นพอจะบอกได้ว่าพระโสณะและอุตตระได้เดินทางมายังที่นี้ตามภารกิจที่พระเจ้าอโศกมหาราชมอบหมาย

2. สมัยสุโขทัย

ที่จริง พระพุทธศาสนาคงมีเผยแพร่มาถึงดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เพราะกระแสพ่อค้าชาวอินเดียได้เดินทางมา ถึงดินแดนแถบนี้ก่อนหน้าสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชแล้ว⁶ พ่อค้าเหล่านั้นคงมีการเผยถึงพระพุทธศาสนาบ้าง เพียงแต่ไม่มีหลักฐานใดๆ ปรากฏ แต่การกล่าวถึงประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มักเริ่มที่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ก็เพราะพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ทรงยิ่งใหญ่ เมื่อพระองค์ทรงรับเป็นธุระในการอุปถัมภ์สมณทูตหลังตติยสังคายนา ความที่พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีพระบรมเดชานุภาพมาก เมื่อสมณทูตที่พระองค์ทรงส่งไปถึงที่ได้ ก็คาดการณ์ได้ว่าพระพุทธศาสนาก็จะได้รับการต้อนรับจากชุมชนโดยเฉพาะผู้ปกครองที่นั่นด้วยดี

ก่อนหน้าจะมาถึงยุคสมัยอาณาจักรสุโขทัย ดินแดนประเทศไทยก็เคยมีอาณาจักรที่เรียกว่าอาณาจักรทวารวดีซึ่งรุ่งเรืองอยู่ในช่วงค.ศ. 600-1100 ได้ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท⁷ อาณาจักรนี้เป็นอาณาจักรมอญเดิมซึ่งมีชุมชนหลักก่อนนี้อยู่ที่พม่าตอนล่างซึ่งเรียกกันว่าเมืองสะเทิม ก็แปลว่าพระพุทธศาสนาเถรวาทในระยะแรก พม่าตอนล่างซึ่งเป็นชุมชนมอญรับจากอินเดีย จากนั้น มอญก็นำพระพุทธศาสนาเถรวาทจากอินเดียมาเผยแพร่แถบภาคกลางของประเทศไทย โดยมอญขยายอาณาจักรมาสู่ภาคกลางของประเทศไทย มีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐม

นอกจากดินแดนแถบภาคกลางของไทยแล้ว ยังมีพบภาคกลางของประเทศไทยและภาคใต้ของไทย ยังมีหลักฐานทางโบราณคดีและจารึกทั้งบาลีของพระพุทธศาสนาเถรวาทและสันสกฤตของพระพุทธศาสนาหายาน⁸ ซึ่งแสดงให้เห็นการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยทั้งเถรวาทและมหายาน เช่น พระพุทธรูปแบบอมราวดีพบที่สุโขทัยไกลถึงจังหวัดนราธิวาส ซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยเท่าที่มีการค้นพบในปัจจุบัน โดยนักโบราณคดีประเมินว่ามีอายุไปถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๗ (ราวค.ศ.200) ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๐ (ราวค.ศ.500) และยังได้พบพระพุทธรูปแบบคุปตะที่ตำบลเวียงสระ อำเภอบ้านนา จังหวัดสุราษฎร์ธานี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 10 ถึง พุทธศตวรรษที่ 11⁹ นอกจากนี้ ยังพบพระพุทธรูปแบบอมราวดีที่ตำบลพงตึก อำเภอกำมะนา จังหวัดกาญจนบุรี อายุ

⁶ เซเคย์ (1968: 14ff.) กล่าวว่าวัฒนธรรมอินเดียแผ่ขยายไปถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์

⁷ เรื่องราวของชาวมอญในอาณาจักรทวารวดีเดิมมีเขียนถึงเป็นอันมาก ยกตัวอย่างเช่น สุก สวางวิเชียร (2513); Peter Skilling (2003), etc.

⁸ โปรดดูข้อมูลบางส่วนในสุภาพรรณ ณ บางช้าง (2518: 30).

⁹ สุภัทรคติ ศิสกุล (2512:5-6).

ประมาณพุทธศตวรรษที่ 8 และพระพุทธรูปแบบคุปตะที่จังหวัดกาญจนบุรีและนครปฐม อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 ด้วย¹⁰

ที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันก็คือศิลาจารึกจำนวนมากหลายหลัก ค้นพบที่บริเวณภาคกลางของประเทศไทย จารึกดังกล่าวนี้มีพบในที่ต่างๆ ได้แก่:

- 1.จารึก คธา เย ธมฺมา ภาษาบาลี พบที่จังหวัดนครปฐม, ราชบุรีและสุพรรณบุรี
- 2.จารึกพระธรรมจักรศิลา ภาษาบาลีที่จังหวัดนครปฐม¹¹
- 3.จารึกภาษามอญ ที่วัดโพธิ์ราง จังหวัดนครปฐม¹²
- 4.จารึกภาษามอญ บนฐานพระพุทธรูปยืนที่วัดช้อย จังหวัดลพบุรี
- 5.จารึกภาษามอญ บนเสาแปดเหลี่ยมที่ศาลสูง จังหวัดลพบุรี
- 6.จารึกภาษาสันสกฤตที่จังหวัดลพบุรี ที่กล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูปของนายกอรชวะ แห่งเมืองตั้งคุระ
- 7.จารึกภาษาสันสกฤตและภาษาขอมพบที่หนองขอน อำเภอปักธงชัย นครราชสีมา
- 8.จารึกภาษาสันสกฤตและภาษาขอมที่อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี
- 9.จารึกภาษาบาลีและภาษาขอม ที่จังหวัดปราจีนบุรี

นอกจากจารึกเหล่านี้แล้ว ยังมีศิลปวัตถุแบบทวารวดีอีกเป็นจำนวนมาก อาทิ พระพุทธรูปแบบคุปตะ พระเสมาธรรมจักร พระปฐมเจดีย์ สถูปที่พังดึก กาญจนบุรี สถูปที่เมืองอู่ทองและที่หมู่บ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี

หลักฐานทางโบราณคดีเหล่านี้ แสดงว่าในยุคสมัยทวารวดีนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้ตั้งรกรากมั่นคงแล้วในอาณาจักรมอญ ซึ่งรวมอยู่ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยเดี๋ยวนี้นี้ ดังนั้น เมื่อคนไทยตั้งอาณาจักรสุโขทัยขึ้นเป็นราชธานีแห่งแรกของคนไทยและมีปฐมกษัตริย์เมื่อพ.ศ. 1781¹³ จึงได้รับอิทธิพลพระพุทธศาสนาเถรวาทเข้ามาเป็น ‘ศาสนาประจำชาติ’¹⁴ อย่างเป็นทางการ เพราะเป็นศาสนาที่รู้จักกันแพร่หลายในหมู่ประชาชนอย่างกว้างขวางแล้ว

¹⁰ สุภาพรรณ ณ บางช้าง (2518: 31).

¹¹ ยอร์ช เซเดย์ (2504: 48-50).

¹² ยอร์ช เซเดย์ (2504: 57)

¹³ พุทธศักราชที่พระมหากษัตริย์ไทยสมัยสุโขทัยครองราชย์นี้ถือตาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2505: 74-89) กรมพระยาดำรงฯ ได้ประทานพระมติเกี่ยวแก่พ.ศ.ดังนี้:

- 1.พอขุนศรีอินทราทิตย์ ครองราชย์ตั้งแต่พ.ศ. 1781 (ไม่ได้ระบุว่าครองถึงปีใด)
- 2.พอขุนบานเมือง (ไม่ได้ระบุว่าเริ่มเมื่อไหร่) ครองถึงพ.ศ. 1820
- 3.พอขุนรามคำแหง ครองราชย์ พ.ศ.1820-1860.
- 4.พระยาเลอไทย ครองราชย์ พ.ศ.1860-1897
- 5.พระมหาธรรมราชาลิไทย ครองราชย์ พ.ศ.1897-จนถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แห่งอยุธยา
- 6.พระยาไสยฤไทย (ไม่ปรากฏศักราชที่ครอง แต่ได้ทรงทำสงครามกับพระบรมราชาที่ 1 แห่งอยุธยา.

¹⁴ คำว่า ‘ศาสนาประจำชาติ’ ของไทยที่ผู้วิจัยกล่าวถึงในที่นี้เป็นเพราะสมัยนั้น เป็นสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผู้เป็นประมุขสูงสุดของรัฐคือพระมหากษัตริย์ พระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์คือรัฐธรรมนูญหรือกฎหมาย เมื่อ

ลักษณะของพระพุทธศาสนาที่กรุงสุโขทัยรับมาเป็นศาสนาประจำชาติของไทยนั้นคือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทซึ่งไทยรับมาจากมอญอีกที แต่ขณะเดียวกัน ก็ต้องเข้าใจว่าก่อนยุคสุโขทัยนั้น พระพุทธศาสนาฝ่ายทักษิณนิกายหรือนิกายมหายานก็เผยแพร่มาถึงประเทศไทยแล้ว โดยเฉพาะที่ภาคใต้ของไทยซึ่งได้รับพระพุทธศาสนาแขนงมหายานจากอาณาจักรศรีวิชัยคือบริเวณเกาะชวา สุมาตราและบางส่วนของตอนใต้ของประเทศไทย กษัตริย์ศรีวิชัยทรงมีพระบรมเดชานุภาพมากได้ช่วยแผ่ขยายนิกายมหายานมาถึงทางใต้ของไทย เราจึงมีหลักฐานทางโบราณคดีของมหายานให้เห็นด้วย ยกตัวอย่างเช่น พระมหาธาตุเมืองไชยา พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช พระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ต่างๆ เป็นต้น

นอกจากสมัยอาณาจักรทวารวดีแล้ว ประเทศไทยเรายังได้รับอิทธิพลพระพุทธศาสนาจากพม่าอีกตลอดหนึ่ง กล่าวคือเมื่อครั้งพระเจ้าอโนรุธมหาราช ได้ครองราชย์เมื่อพ.ศ. 1600 ทรงตั้งราชธานีที่เมืองอริยัมถนบุรี ได้ทรงยึดครองดินแดนรามัญซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของพม่าและเป็นอาณาจักรของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทมาแต่เดิม แต่อย่างไรก็ดี พระองค์ได้ทรงนำพระพุทธศาสนาเถรวาทจากเมืองสะเทิมซึ่งเป็นอาณาจักรมอญทางตอนใต้ของพม่านั้น มาเป็นศาสนาประจำชาติของพระองค์ระหว่างครองราชย์ด้วย ไม่แต่เท่านั้น ยังทรงนำพระไตรปิฎกที่มอญเก็บรักษาไว้ที่เมืองสะเทิม ส่วนหนึ่งก็สืบทอดมาแต่สมัยพระโสมณะและอุตตระเข้ามาเผยแพร่ครั้งพระเจ้าอโคทมมหาราชแล้ว อีกส่วนหนึ่ง พระองค์ก็ทรงโปรดให้พระสงฆ์ฝ่ายพม่าเดินทางไปยังประเทศศรีลังกาเพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนาได้นำมาจนพม่ามีพระไตรปิฎกที่สมบูรณ์ หลังจากนั้น บรรดาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท เช่น ประเทศไทยก็ได้คัดลอกพระไตรปิฎกสืบทอดจากพม่า

อย่างไรก็ดี แม้ว่าพระพุทธศาสนาแขนงเถรวาทจะเจริญแพร่หลาย เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่ชาวไทยแล้วก็ตาม ผู้วิจัยเข้าใจว่าหลักๆ พระสงฆ์โดยมากคงเป็นกลุ่มคันถธุระ ดังนั้น เมื่อถึงรัชสมัยของพระมหากษัตริย์ของอาณาจักรสุโขทัยพระองค์ที่ 6 คือพระมหาธรรมราชาลิไทย ซึ่งเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก จนเสด็จออกผนวชถึง 2 ครั้ง พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้อาณาพระมหาสวามีสังฆราชจากลังกามายังสุโขทัยเพื่อเป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วพระองค์ก็เสด็จออกผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดป่ามะม่วงเมื่อพ.ศ. 1904¹⁵

นอกจากพระมหากษัตริย์จะทรงออกผนวชแล้ว พระมหากษัตริย์และประชาชนยังช่วยกันก่อสร้างวัดต่างๆ ประจำกรุงสุโขทัย ซึ่งเท่าที่บันทึกเป็นหลักฐานปรากฏในศิลาจารึกมีถึง 16 วัด อาทิ วัดพระมหาธาตุ, วัดอรัญญิก, วัดสะพานหิน, วัดช้างล้อม, วัดนครชุม, วัดป่าแดง, วัดป่ามะม่วง, วัดโสกगरาม, วัดเชตุพน นอกจากนั้น ยังมีบันทึกถึงการสร้างเจดีย์ วิหารต่างๆ อีกมากมายหลายแห่งด้วย¹⁶

พระมหากษัตริย์ทรงประกาศรับพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลักของประเทศ ก็เท่ากับยกย่องพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติโดยอัติโนมิตี แต่ในปัจจุบันมีการเรียกร้องให้บรรจุคำว่า ‘พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ’ ก็เพราะตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาตั้งแต่พ.ศ. 2475 และเริ่มประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับแรก ปรากฏว่ากลุ่มผู้ร่าง ไม่ได้บรรจุประโยคดังกล่าวในรัฐธรรมนูญ.

¹⁵ สุเขาวน พลอยชุม (2531: 13).

¹⁶ คูสุภาพรรณ ณ บางช้าง (2518: 63 ff.)

นอกจากนั้น ยังมีการพยายามในการรักษาพระธรรมไว้มิให้สูญหาย ด้วยมีการกล่าวถึงหอปิฎกธรรม¹⁷ มีการรจนาคัมภีร์พระพุทธศาสนาขึ้นใหม่เสริมที่มีอยู่แล้วเพื่ออธิบายความพุทธธรรม นอกจากนี้ ยังมีการสลักภาพลายเส้นชาดกห้าร้อยชาติ พร้อมทั้งจารึกข้อความอธิบายชาดกเหล่านั้นบนแผ่นศิลาวัดศรีชุม ภาพที่ปรากฏเหล่านี้มีมาจากชาดก 88 เรื่อง แต่ตัวอักษรเลื่อนรางหรือหายไปบางส่วน อ่านไม่ได้ 37 เรื่อง ที่เห็นภาพและอ่านได้จริงมี 57 เรื่อง ดึงเอามาจากชาดกต่างๆ อาทิเช่น เสริวานิชชาดก, จุลกชาดก, นาฬิตถัพพชาดก, เทพธรรมชาดก, กัถถาวิชาดก, มังขเทพชาดก, นิโครธชาดก, กัณฐชาดก เป็นต้น

หนังสือทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญซึ่งแต่งสมัยสุโขทัยและตกทอดมาถึงรุ่นหลังได้แก่เตภูมิกถา, โลกที่ปกสาร, สัทธัมมสังคหะและตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ (ประการหลังนี้ ยังต้องศึกษาเพื่อความแน่ชัดต่อไปว่าท้าวศรีจุฬาลักษณ์ทรงเป็นพระสนมของกษัตริย์พระร่วงพระองค์ใด)

นอกจากจะมีทั้งวัดวาอาราม คัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งในรูปของพระไตรปิฎกและคัมภีร์ประกอบอื่นๆ แล้ว สมัยสุโขทัย ยังมีรูปแบบของพระสงฆ์ 2 ประเภทสอดคล้องกับสมัยพุทธกาล กล่าวคือมีการแบ่งเป็นกลุ่มอรัญญวาสี (วนวาสี) และคามวาสีอย่างชัดเจน ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เป็นต้นมา แต่ทั้งสองกลุ่มนี้ ในสมัยสุโขทัยอาศัยอยู่ในวัดเดียวกัน ดังนั้น จึงมีการผูกโบสถ์มาซ้อนกันในวัดหลายวัดในอดีต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ประทานคำอธิบายในตำนานพุทธเจดีย์ไว้ว่า

‘ที่โบสถ์มาพระอุโบสถ บรรดาวัดซึ่งสร้างแต่ครั้งสุโขทัย แม้จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ นี้ ถ้าเป็นวัดหลวงมักทำโบสถ์ 2 แผ่น ปักซ้อนกัน...พระเจ้าแผ่นดินทรงอาราธนาพระสงฆ์ลังกาให้ผูกพัทธสีมาบรรดาวัดหลวงซ้ำกันอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้ทำสังฆกรรมได้ทั้งสงฆ์ภิกษุและภิกษุสงฆ์ กว้างวัดใดที่ผูกสีมาซ้ำแล้วจึงให้ปักสีมาเพิ่มขึ้น 2 โบสถ์ที่สำคัญ โบสถ์ที่มีโบสถ์มา 2 โบสถ์จึงเป็นวัดหลวงเป็นพื้น’¹⁸

ขณะเดียวกัน ก็มีสำนักเรียนปริยัติธรรมที่โดดเด่นอยู่ 3 สำนัก¹⁹ คือ 1.สำนักพระมหาธรรมราชา หมายถึงพระมหาธรรมราชาลิไทยผู้เสด็จออกผนวชอีกครั้ง ในปีพ.ศ. 1927 2. สำนักมหาเถรพุทธสาคร 3. สำนักมหาเถรอนุราช ซึ่งเป็นพระสงฆ์ชาวศรีลังกา การมีสำนักใหญ่ๆ ถึงสามสำนัก ช่วยให้คณะสงฆ์ฝ่ายสุโขทัยได้ผลิตศาสนทายาทที่มีคุณภาพได้เป็นจำนวนมาก

หลังจากเรียนสำเร็จตามหลักสูตรที่มีอยู่ในอาณาจักรสุโขทัย พระสงฆ์บางรูปสมัยสุโขทัยก็ถือโอกาสเดินทางไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ โดยเฉพาะเมืองมอญเก่าในพม่าและในประเทศศรีลังกา เช่น ในคัมภีร์ชินกาล

¹⁷ ศิลาจารึกหลักที่ 106 ได้ระบุว่า พนมไสดำได้สร้าง ‘หอปิฎกธรรม’ เอาไว้ นอกจากนั้น ยังมีหลักฐานระบุว่า พ.ศ. 1942 สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ทรงโปรดฯ ให้เจ้าญาณวังสราชบัณฑิตและเจ้าศรีวังได้ ‘ถ้าดับปิฎกไตรถ้วนสำหรับ’ (อ้างถึงใน สุภาพรรณ [2518:103]) ซึ่งบ่งชี้ว่าคัมภีร์พระไตรปิฎกน่าจะสมบูรณ์แล้วระหว่างนี้

¹⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2513: 111-112).

¹⁹ ข้อมูลจากสุภาพรรณ ณ บางช้าง (2518: 133).

มาลี ระบุว่าพระสุมนเถระจากสุโขทัย เดินทางไปศึกษาเพิ่มเติมในสำนักพระอุทุมพรมหาสวามีที่นครพน²⁰ คัมภีร์ สัทธัมมสังคหะระบุว่าพระธรรมกิตติเถระเดินทางไปศึกษาพระธรรมวินัยในประเทศศรีลังกา เป็นเวลาถึง 10 ปี²¹ และในศิลาจารึกหลักที่ 11 ระบุว่า สมเด็จพระศรีสุริยราชจุลามาณีที่ปมหาสวามีเป็นเจ้าของได้ไปศึกษาที่ประเทศลังกาเป็นเวลา 10 ปี เช่นกัน²²

นอกจากนั้น สมัยสุโขทัยยังมีการประกอบพิธีกรรมพระพุทธศาสนาหลักๆ อยู่เป็นประจำ พิธีทางศาสนาที่กรุงสุโขทัยจัดเป็นประจำ สุภาพรรณ ณ บางช้างได้รวบรวมมาได้ ๖ อย่าง เท่าที่มีหลักฐานปรากฏ กล่าวคือ 1. พิธีสัมพัจฉรฉินท์หรือพิธีตรุษสิ้นปี จัดขึ้นในทุกวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 4 โดยจะทรงอาราธนานิมนต์พระสงฆ์ให้สวดพระปริตรติดต่อกัน ตลอดสามวันสามคืน 2. พิธีวิสาขบูชา ถึงกำหนดการพระราชพิธีนี้ พระมหากษัตริย์จะเสด็จไปนมัสการพระพุทธชินศรี, พระพุทธชินราชและพระโลกนาถ 3. พิธีเข้าพรรษา-ออกพรรษา 4. พิธีกรานกฐิน 5. พิธีกวาดข้าวทิพย์ 6. พิธีจองเปรียง²³

ข้อมูลต่างๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นชัดว่าพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัยมีความเจริญรอบด้าน ได้รากฐานที่มั่นคงไม่ว่าจะในเชิงศาสนวัตถุ, ศาสนสถาน, ศาสนบุคคลตลอดจนศาสนพิธีต่างๆ เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาได้รับการบูรณาการเข้ากับรัฐ และการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นกิจกรรมส่วนหนึ่งในนโยบายรัฐของพระเจ้าแผ่นดินในสมัยนั้นอย่างแยกไม่ออก แสดงให้เห็นถึงว่ารัฐไทยกับพระพุทธศาสนาได้อยู่ด้วยกันอย่างกลมกลืนมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว

3. สมัยกรุงศรีอยุธยา

กรุงสุโขทัยมาขึ้นอยู่กับกรุงศรีอยุธยาสมัยพระบรมราชาที่ 2 หลังจากกรุงศรีอยุธยาได้เรืองอำนาจขึ้น กรุงศรีอยุธยานับเป็นเมืองหลวงของไทยที่มีกษัตริย์ปกครองอยู่นานที่สุดในประวัติศาสตร์ไทย กล่าวคือมีทั้งหมด ๕ ราชวงศ์ มีกษัตริย์ปกครองทั้งสิ้น 33 พระองค์ก่อนที่จะถูกทัพพม่าตีแตกจนย่อยยับไปในปีพ.ศ. 2330

ที่จริงแล้ว พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในกรุงศรีอยุธยาล้วนแต่เป็นพุทธมามกะทุกถ้วนหน้า และพระพุทธศาสนาที่กรุงศรีอยุธยาเคยเป็นพิเศษก็เป็นพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งรับมาแต่กรุงสุโขทัยนั่นเอง แต่ในช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยา พระพุทธศาสนาได้ปะปะกับพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมากขึ้นกว่าเดิมเมื่อปฐมกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาคือสมเด็จพระเจ้าอู่ทองได้ทรงประกอบพิธีบรมราชาภิเษก พระองค์ได้ให้ความสนใจต่อศาสนาพราหมณ์-ฮินดูซึ่งรับมาแต่ขอมเป็นอันมาก ในการทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น พระองค์ได้ทรงเชิญพราหมณ์แท้ๆ มาจากกรุงพาราณสี ประเทศอินเดียเพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิดของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูว่าผู้จะประกอบพิธีกรรมพราหมณ์นั้นจะต้องเป็นพราหมณ์แท้บริสุทธิ์โดยอุกโตสุชาติ ดังความปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า

²⁰ แสง มนวิฑูร (2515:101) นครพน ในที่นี้คือเมืองเมาะตะมะของมอญในพม่า.

²¹ พระธรรมกิตติ (2515: 96).

²² ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1 จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า 178.

²³ สุภาพรรณ ณ บางช้าง (2518: 136-147).

‘สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงผู้ครองกรุงศรีอยุธยาเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในสยามประเทศ มีกรมลดจิตรงานงผูกพันในสันฐุมิตรภาพต่อกรุงพาราณสี ราชธานี ขอเจริญทางพระราชไมตรี มายังพระเจ้ากรุงพาราณสี ผู้ดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรมอันมหาประเสริฐ ด้วยบัดนี้ กรุงศรีอยุธยา ผู้เป็นมิตรของพระองค์ประสงค์จะใคร่ได้พราหมณ์ผู้รู้ราชพิธี ๘ คน อันเป็นพงษพราหมณ์แท้แต่ถูกไต่สุชาติมากระทำราชพิธีราชาภิเษกให้เป็นศิริสวัสดิพิพัฒนามงคล แลเป็นแบบอย่างราชประเพณีไว้ในสยามประเทศสืบไปภายหน้า สิ้นกาลช้านาน²⁴

เมื่อปฐมกษัตริย์ของกรุงศรีอยุธยาให้ความสำคัญแก่พิธีพราหมณ์เช่นนี้ พระมหากษัตริย์พระองค์อื่นๆ ในสมัยต่อมา ก็ทรงให้ความสำคัญด้วย เพราะเมื่อปฐมกษัตริย์ทรงริเริ่มนำพิธีพราหมณ์เข้ามาในราชสำนัก ก็แปลว่าพิธีกรรมพราหมณ์ต่างๆ ของพราหมณ์ได้เข้ามาสู่ราชสำนักมากด้วย²⁵ ในที่สุด ก็กลายเป็นราชประเพณี ถึงสมัยแผ่นดินพระนารายณ์ ซึ่งตามประวัติศาสตร์ พระองค์ก็ทรงเป็นพุทธมามกะ แต่ก็ยังไม่ทอดทิ้งคติทางพราหมณ์ อ. ประมวลวิทย์ ได้อธิบายพระราชจริยวัตรของพระองค์เอาไว้ว่า

‘สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงเคร่งในตำรับไสยศาสตร์ของพราหมณ์คู่กับพระพุทธศาสนา จนบางครั้งมีคนกล่าวหาว่าพระองค์ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์มากไปกว่าพุทธศาสนาเสียอีก จึงได้ประกอบพระราชพิธีต่างๆ ของพระมหากษัตริย์ไปตามหลักและความเชื่อของศาสนาพราหมณ์จนเป็นหลักประเพณีของพระมหากษัตริย์องค์อื่นๆ ได้ปฏิบัติคู่กันมา กับศาสนาพุทธจนบัดนี้ เช่น พิธีตรียัมปวาย, พิธีแรกนาขวัญและพระราชพิธีคชศาสตร์อื่นๆ ทั้งนี้ เพราะสมเด็จพระนารายณ์เรียนจบตามหลักสูตรไตรเพทวิชาราชบัณฑิตยของพราหมณ์คือแผนกฤกษ์เวท คำฉันท์ที่ใช้สวดในเวลาทำพิธีถวายน้ำโสม (คือน้ำเมาที่ทำจากต้นไม้มันใช้ดื่มและเช่นถวายพระเจ้าเป็นเจ้า) สามอย่างนี้เรียกว่าตรีวิทยา ต่อมาได้เพิ่มอรรถเวทเข้าอีกคณะหนึ่งคือคาถาอาคม ใช้ท่องบ่นเรียกร่องผีสังนางไม้ให้ช่วยเหลือยามมีภัยและใช้ในพิธีสาปแช่ง สมเด็จพระนารายณ์ถือคาถาอาคมศักดิ์สิทธิ์มากจนเลื่องลือว่าหากพระองค์สาปแช่งใครแล้วก็มักจะประสบความพินาศ ดังที่ได้ประสบแก่พระเพทราชาและขุนหลวงสรศักดิ์ ผู้ทรยศต่อพระองค์²⁶

แม้ในกรุงสุโขทัย พระมหากษัตริย์จะประกอบพระราชพิธีบางประการซึ่งมีอิทธิพลของพราหมณ์-ฮินดูปะปนอยู่ แต่ก็ไม่มากเท่ากรุงศรีอยุธยา ซึ่งพัฒนาพิธีกรรมต่างๆ จนครบทั้ง 12 เดือน บางพระราชพิธีก็เคยประกอบ

²⁴ พันตรีหลวงพระ โยธาธรรมนิเทศ (2546: 53).

²⁵ พิธีกรรมพราหมณ์ในสมัยอยุธยา มีอธิบายใน Kuanpoonpol (1990:21).

²⁶ อ.ประมวลวิทย์ (2505: 100-101) รายละเอียดอื่นๆ โปรดดู ปฐมพงษ์ โปธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549: 64ff.).

สมัยกรุงสุโขทัยแล้ว หากส่วนมากพัฒนาขึ้นใหม่ พระราชพิธีเหล่านี้ เช่น พระราชพิธีตุลาการ, พระราชพิธีจรดพระนังคัล, พระราชพิธีนารายณ์ปทมสินธุ, พระราชพิธีภักทบาท, พระราชพิธีอาสาชวยุช, พระราชพิธีจองเปรียง, พระราชพิธีไล่เรือ, พระราชพิธีบุษยามภิเษก, พระราชพิธีตรียัมพวาย เป็นต้น²⁷

เพราะความที่พระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาทรงริเริ่มนำพิธีกรรมพราหมณ์เข้ามาใช้ในสังคมไทยเป็นอย่างมาก พระพุทธศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงมีลักษณะแตกต่างไปจากรูปแบบพระพุทธศาสนาในสุโขทัย กล่าวคือปะปนกับพิธีกรรมพราหมณ์มากนั่นเอง คำว่า ‘พุทธกับไสยอาศัยกัน’ จึงพัฒนาขึ้นอย่างมากในยุคสมัยของกรุงศรีอยุธยา

ลักษณะเด่นอีกประการของพระพุทธศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยาก็คือการศึกษาของกุลบุตรต่างๆ ยังคงอยู่ในวัดเป็นหลัก ดังนั้น ผู้ที่จะถ่ายทอดวิชาไสยศาสตร์หรือคาถาอาคมต่างๆ ก็เป็นเหล่าพระภิกษุนั่นเอง ดังนั้น พระที่ชำนาญทางไสยศาสตร์แทนที่จะได้รับการตำหนิ ด้วยหมกมุ่นในเดรัจฉานวิชา แต่กลับได้รับยกย่องเป็นพิเศษ กล่าวคือพระมหากษัตริย์ทรงสนับสุนุน แม้แต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ทรงศึกษาวิชาไสยศาสตร์กับพระสงฆ์ ดังความที่บันทึกไว้ว่า

‘แลพระนารายณ์นี้ได้ทรงศึกษาวิทยาคมในสำนักพระอาจารย์พรหมๆ นี้มีอายุมาก เป็นผู้เฒ่า ใบหูทั้ง 2 ยานถึงบ่า เป็นผู้ชำนาญในทางเวทมนตร์ มีอานุภาพ เหาะเหินเดินอากาศได้ เพราะฉะนั้น พระนารายณ์จึงมีบุญญาภินิหารและอิทธิฤทธิ์มาก...พระนารายณ์ทรงพระสุบินนิมิต...และข้าราชการทั้งปวงทรงทราบบพระสุบิน เป็นแต่รับสั่ง ให้มหาดเล็กไปนิมนต์พระอาจารย์พรหมเข้ามายังพระราชวังแล้วทรงเล่าให้ฟังจนตลอด พระอาจารย์พรหมจึงถวายพระพรว่านิมิตของพระองค์นี้เป็นมหามงคลวิเศษนัก’²⁸

ส่วนการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาในด้านอื่นๆ ก็ยังกระทำไปตามปรกติ ที่จริง ควรจะบอกว่าขยายไปจากสมัยสุโขทัยมาก เช่น ด้านการปกครองคณะสงฆ์ ก็มีการตั้งตำแหน่งสมณศักดิ์ถวายพระสงฆ์มากยิ่งขึ้น ด้านการจัดการศึกษาให้พระภิกษุสามเณรสนใจทั้งสมถะและวิปัสสนาธุระ ก็กระทำในวัดต่างๆ มากยิ่งขึ้น เพราะกรุงศรีอยุธยา มีประชากรหนาแน่นกว่ากรุงสุโขทัย วัดวาอารามก็มากกว่า ดังนั้น สำนักสอนปริยัติธรรมก็มากตาม ช่วงนี้นับเป็นครั้งแรกที่มีการนำคำว่า ‘บาเรียน’ ซึ่งพัฒนามาจากเปรียญหรือปริยญานำมาใช้อย่างแพร่หลาย โดยมีการแบ่งเป็นบาเรียนตรี, บาเรียนโทและบาเรียนเอก พระสงฆ์ผู้ศึกษาภาษาบาลีในยุคสมัยนี้ มีความสามารถจนกระทั่งแต่งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาออกมา เช่น คัมภีร์ไวยากรณคันถิมูลกัจจายน์, คัมภีร์สัทธัมมสังคหะ รวมทั้งวรรณกรรมต่างๆ ของไทยซึ่งแต่งขึ้นมาโดยได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาโดยตรง อาทิ มหาชาติคำหลวง, กาพย์มหาชาติ, โคลงนิราศภูญาไชย, สมุทโฆษคำฉันท์, เสือโคคำฉันท์, บุญโณวาทคำฉันท์, กลบทสิริวิบูลกิติ, นัน

²⁷ รายละเอียด โปรดดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2513).

²⁸ หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (2515: 127, 110).

โทปนนทสูตรคำหลวง, พระมาลัยคำหลวง ฯลฯ, การก่อสร้างหรือบูรณะวัดวาอาราม รวมทั้งพระเจดีย์วิหารต่างๆ ถวายพระพุทธศาสนา ซึ่งก็มีมากยิ่งขึ้น กระทั่งกลายเป็นว่าเจ้านายชั้นสูงมักนิยมสร้างวัดกันเป็นอันมาก วัดสำคัญหลาย ๆ วัดที่สร้างหรือบูรณะสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น วัดพระราม, วัดมหาธาตุ, วัดราชบูรณะ, วัดภูเขาทอง, วัดพุทไธสวรรค์

นอกจากนั้น ในยุคสมัยของกรุงศรีอยุธยา ยังนับว่าเป็นการริเริ่มใช้นโยบายศาสนสัมพันธ์กับต่างประเทศเป็นครั้งแรก เพราะยุคสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีนั้น มีคณะบาทหลวงจากชาติต่างๆ เข้ามาจำนวนมาก โดยเฉพาะฝรั่งเศส สมเด็จพระนารายณ์มีพระราชประสงค์จะให้การสนับสนุนกิจกรรมต่างๆ เป็นกรณีพิเศษจนกระทั่ง พระเจ้าหลุยส์ของฝรั่งเศสทรงเข้าพระทัยว่าพระองค์ทรงเลื่อมใสในศาสนาคริสต์ พระองค์จึงทรงมีพระราชสาส์นถึงพระองค์เพื่ออัญเชิญให้พระองค์ทรงเข้ารับ ในปีพ.ศ.2228 แต่สมเด็จพระนารายณ์ทรงใช้พระปริชาญาณตอบพระราชสาส์นว่า ‘หากพระเจ้าเป็นเจ้าพ่อพระทัยให้พระองค์เข้ารับเมื่อใด ก็จะมีบันดาลศรัทธาให้เกิดในพระทัยของพระองค์เมื่อนั้น’

ความที่พระองค์ทรงแสดงท่าทีมีพระทัยโน้มเอียงไปทางศาสนาคริสต์ ทำให้บรรดาบาทหลวงจากฝรั่งเศสได้พยายามขยายการทำงานเผยแผ่ของตนอย่างขะมักเขม้น พร้อมกันนั้น ก็พยายามลอบเลี้ยนวิถีชีวิตพระสงฆ์ เช่น แต่งกายเลียนแบบ เป็นต้น เพื่อพยายามชักจูงคนไทยให้เข้ารับตาม ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์มีพระราชกัมมิได้ทรงรับสั่งให้ดำเนินการเอาผิดแต่อย่างใด แต่ในความเป็นจริง สมเด็จพระนารายณ์ทรงพยายามใช้นโยบายการทูตเพื่อรักษาพระพุทธศาสนา และประเทศชาติเอาไว้ด้วยฝรั่งเศสเป็นชาติมหาอำนาจนั่นเอง

สิ่งที่โดดเด่นในยุคสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกประการหนึ่งก็คือประเพณีการบวชเรียนสำหรับชายไทย ซึ่งได้เริ่มเป็นประเพณีอย่างจริงจังตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นไป โดยในยุคสมัยนี้ ได้มีเจ้านายผู้ใหญ่ออกผนวชกันเป็นจำนวนมาก บางพระองค์ได้ทรงผนวชเป็นระยะเวลายาวนาน กล่าวคือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์ทรงตั้งพระทัยออกผนวชเป็นเวลานานถึง ๘ เดือน วัดอุประสงค์ที่ทำให้พระองค์ทรงตั้งพระทัยผนวชยาวนานอย่างนี้ก็เพราะทรงประสงค์จะศึกษาพระพุทธศาสนาให้แตกฉานเพื่อทรงนำมาใช้ประโยชน์ในการทรงราชกิจ บางพระองค์ก็ทรงผนวชจนสิ้นพระชนม์ในสมณเพศ เช่น เจ้าฟ้านเรนทร พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ซึ่งทรงผนวชจนตลอดพระชนมายุ และไม่ปรากฏหลักฐานว่าจะทรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะแต่อย่างใดด้วย

เหตุนี้เอง จึงทำให้เกิดประเพณีบวชเรียนในหมู่ชนชั้นเจ้านายแล้วกระจายไปสู่ประชาชนโดยทั่วๆ ไป สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ประทานคำอธิบายไว้ว่า

‘ได้ยินว่าการที่กุลบุตรออกบวชบวชา ดูแลอุปสมบทในครั้งกรุงเก่าแต่ก่อนเป็นแต่เฉพาะผู้มีศรัทธา ฟังมาถือเป็นประเพณีเมื่อว่ากุลบุตรทุกๆ คนควรจะต้องบวชและอุปสมบทเป็นอย่างส่วน ๑ ของการศึกษา ตั้งแต่ในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ซึ่งเสวยราชย์เมื่อปีชวด พ.ศ. 2275 เป็นต้นมา กล่าวกันว่าในรัชกาลนั้น ผู้ที่จะเป็นขุนนางมียศบรรดาศักดิ์ต้องเป็นผู้ที่ได้อบวชแล้ว จึงทรงตั้ง เพราะฉะนั้น เจ้านายในพระราชวงศ์ก็ต้องทรงผนวชทุกพระองค์เหมือนกัน ข้อนี้จะพึงเห็นได้ในพระราชพงศาวดารเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์สวรรคต เมื่อปีชลาพ.ศ.2303 เจ้าฟ้าอุทุมพร พระราช

โอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาเสด็จผ่านพิภพในปีพระชนมายุครบอุปสมบท พอทำพิธี
บรมราชาภิเษกเสด็จเสวยราชย์อยู่ 3 เดือนก็ออกผนวชในปีนั้น²⁹

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา คือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ ได้ทรง
สนับสนุนกิจการพระศาสนาอย่างยิ่งใหญ่ในต่างประเทศ กล่าวคือได้ทรงส่งพระสมณทูตไปสืบอายุพระพุทธศาสนา
ในศรีลังกา ซึ่งกำลังเจือภัยต่างๆ รอบด้าน จนกระทั่งไม่มีพระภิกษุแม้แต่รูปเดียว จนกระทั่งพระพุทธศาสนาในประ
เทศศรีลังกาได้ฟื้นขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อพิจารณาข้อมูลต่างๆ จะเห็นว่าพระพุทธศาสนาได้รับการพัฒนาไปอย่างมากขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา
แม้ว่าจะเจริญงอกงามไปพร้อมๆ กับพิธีกรรมพราหมณ์ซึ่งเข้ามาแทรกในพระราชพิธีมากยิ่งขึ้น แต่อย่างไรก็ดี ความ
เจริญของพระพุทธศาสนาก็มาสิ้นสุดลงเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียให้แก่พม่าเมื่อพ.ศ.2310 การสูญเสียเมืองในครั้งนี้ ทำ
ให้ศาสนวัตถุ, ศาสนสถาน, พุทธเจดีย์, วิหาร, คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาถูกทำลายอย่างยับเยิน พระสงฆ์ที่ปฏิบัติ
ปฏิบัติชอบก็พากันหนีกระเจิดกระเจิง เป็นยุคที่พระพุทธศาสนาบอบช้ำที่สุดในประวัติศาสตร์ชาติไทย

4. สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี

กรุงศรีอยุธยาถูกพม่าเข้าตีแตกและตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าเมื่อวันอังคารขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๕ พ.ศ. 2310
ภายในปีเดียวกันนั่นเอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงกู้เอกราชขึ้นมาได้สำเร็จ หลังจากนั้น ก็ทรง
สร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่พร้อมทั้งทรงประกอบพิธีปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์

หลังจากที่พระองค์ได้ทรงสถาปนาพระองค์เองขึ้นเป็นกษัตริย์แล้ว พระองค์ก็ทรงชวนชวายเป็นที่จะรื้อฟื้น
พระพุทธศาสนาขึ้นในประเทศไทยอีกครั้งหนึ่ง การรื้อฟื้นครั้งนี้ กล่าวได้ว่าเป็นการรื้อฟื้นแทบจะทุกๆ ด้าน เพราะ
ทั้งศาสนวัตถุ, ศาสนสถาน, ศาสนบุคคลและคัมภีร์ศาสนาซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย
ต่างได้รับความเสียหายสิ้น พระสงฆ์ถูกพม่ากวาดต้อนไปเป็นเชลยหรือฆ่าเสีย, คัมภีร์พระไตรปิฎกถูกเผาทั้ง
ได้รับความเสียหายสิ้น, พุทธเจดีย์หรือศาสนสถานรวมทั้งศาสนวัตถุในวัดวาอารามต่างๆ ถูกกองทัพพม่าบุกเผา
ทำลาย พระพุทธรูปที่มีค่าก็ถูกทุบเพื่อค้นเอาทองคำ พระองค์จึงทรงมีพระราชดำริให้ย้ายราชธานีจากกรุงศรีอยุธยา
มาเป็นกรุงธนบุรี

ระหว่างที่กำลังเริ่มสร้างราชธานี พระองค์ก็ทรงพยายามชวนชวายเป็นที่จะรื้อฟื้นพระพุทธศาสนาเป็นอเนก
ปริยาย อาจจะเป็นเพราะพระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นส่วนพระองค์มาก พระองค์ทรงตั้งมโนปณิธาน
ไว้ชัดเจนว่า

‘ข้าจะทำความเพียรมิได้คิดแก่กายและชีวิต ทั้งนี้จะปรารถนาสมบัติพิสดานอันใดหามิได้

²⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2461: 50).

ปรารถนาแต่จะให้สมณะซีพรหมณ์ สัตว์โลกเป็นสุข อย่าให้เบียดเบียนกัน ให้ตั้งอยู่ใน
 ธรรมปฏิบัติเพื่อจะเป็นปัจจัยแก่โพธิญาณสิ่งเดียว ถ้าแลผู้ใดอาจสามารถจะอยู่ในราชสมบัติ
 ให้สมณพราหมณ์ประชากรราษฎรเป็นสุขได้ จะยกสมบัติทั้งนี้ให้บุคคลนั้นแล้ว...ข้าจะไปสร้าง
 สมณธรรมแต่ผู้เดียว³⁰

กิจกรรมหลักที่พระองค์ทรงกระทำต่อพระพุทธศาสนามีเป็นอเนกปริยาย อาทิ

1. ทรงนิมนต์พระเถรานุเถระจากที่ต่างๆ มาดำรงสมณศักดิ์เพื่อให้พระสงฆ์เหล่านี้ได้มีโอกาสเผยแผ่พระ
 พุทธศาสนาสืบเนื่องต่อไปได้ ความในพระราชพงศาวดาร กล่าวไว้ว่า

‘(สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงมีพระราชดำริว่า) พระพุทธศาสนาจักวัฒนาการรุ่งเรืองนั้นก็โดย
 อาศัยจุดบริษัทที่ปฏิบัติตามพระบรมพุทโธวาท และพระสงฆ์ทุกวันนี่ยังปฏิบัติในจุดบริสุทธิศีล
 บมิได้บริบูรณ์เพราะเหตุหาพระราชาคณะซึ่งจะทรงปฏิบัติธรรมและสมณวิปัสสนาจะส่งสอนมิได้
 จึงทรงมีพระบรมราชโองการให้สืบเสาะหาพระสงฆ์ผู้รู้ธรรม นิมนต์มาประชุมกันตั้งแต่งขึ้นเป็น
 พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย³¹

ครั้งนั้น พระองค์ได้ทรงนัดชุมนุมพระสงฆ์ที่ทรงส่งข้าราชการบริพารไปอาราธนานำมาสืบอายุพระพุทธศาสนา
 ที่วัดบางหัวใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) แล้วพระองค์ก็ทรงเลือกพระสงฆ์ผู้ทรงคุณธรรมและมีพรรษาสูงขึ้นดำรง
 ตำแหน่งเป็นสมเด็จพระสังฆราช ครั้งแรกนั้น ทรงแต่งตั้งพระอาจารย์ดี วัดประดู่เป็นสมเด็จพระสังฆราช พร้อมๆ
 กับที่ทรงแต่งตั้งพระสงฆ์รูปอื่นๆ ให้ดำรงตำแหน่งพระราชาคณะมีฐานานุกรมน้อยใหญ่ตามลำดับชั้นสมณศักดิ์
 จากนั้น ก็ทรงส่งไปประจำตามวัดต่างๆ ในกรุงธนบุรี แต่ภายหลังทรงทราบว่าพระอาจารย์ดีผู้นี้เคยมีพฤติกรรมไม่
 เหมาะแก่สมณภาวะ จึงทรงแต่งตั้งพระอาจารย์ศรี ซึ่งหนีทัพพม่าไปนครศรีธรรมราชมาเป็นสมเด็จพระสังฆราชแทน

2. หลังจากที่ได้ทรงแต่งตั้งพระสงฆ์ขึ้นดำรงสมณศักดิ์แล้ว พระองค์ได้ทรงดำเนินการวินิจฉัยอธิกรณ์
 พระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติไม่เรียบร้อย อันเนื่องเพราะกรุงศรีอยุธยาแตก โดยอาศัยกฎหมายพิสูจน์ดำเนินาลุยเพลิง ซึ่งเป็น
 กฎหมายเก่าที่ใช้ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา พระองค์ทรงใช้กฎหมายฉบับนี้ชำระคดีความที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ที่ทรง
 สงสัยว่าจะมีศีลไม่บริสุทธิ์ กฎหมายดังกล่าวนี้ ระบุไว้ว่า

‘หากจะมีการพิสูจน์ว่าคู่ความใดพูดจริงหรือเท็จแล้วไซ้ก็ให้กระทำได้ ๗ ประการ
 คือล้วงตะกั่วแข่งกัน, สาบาน, ลุยเพลิงด้วยกัน, ดำน้ำด้วยกัน, ว่ายทวนน้ำหรือว่ายข้ามฟาก
 แข่งกัน และตามเทียนคนละเล่มเท่ากัน³²

³⁰ กรมราชบัณฑิต (2478: 28-9).

³¹ กรมราชบัณฑิต (2478: 39-40).

แต่ที่กฎหมายตราสามดวงให้ไว้อย่างละเอียด ก็คือการพิสูจน์โดยดำนํ้าลุยเพลิงซึ่งในกฎหมายกำหนดให้ โจทก์และจำเลยดำนํ้าหรือลุยเพลิงด้วยกัน ในการดำนํ้า ใครผิดขึ้นก่อนก็เป็นฝ่ายแพ้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงนำวิธีการดังกล่าวนี้มาช่วยชำระอภิภรณ์ของสงฆ์ หลายครั้ง³³ เช่น

1. พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งพระอาจารย์ดี วัดประดู่ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ตอนหลังก็มีผู้ทูลฟ้อง พระองค์ว่าสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น

‘แต่ครั้งอยู่ในค่ายพระนายกองโพธิ์สามต้นนั้น ได้คิดอ่านกับพระนายกองบอกให้เร่งรัด เอาทรัพย์แก่ชาวเมืองซึ่งตกอยู่ในค่าย ส่อว่าผู้นั้นๆ มั่งมี มีทรัพย์มาก..’³⁴

พระเจ้าตากจึงทรงอาศัยประเพณีดำนํ้าพิสูจน์ซึ่งเป็นวิธีโบราณรับมาจากกรุงศรีอยุธยา โดยได้ทรงรับสั่ง ให้พระยาพระเสด็จชำระถามสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระสังฆราชไม่รับ จึงโปรดให้พิสูจน์ลุยเพลิงชำระตัวให้ บริสุทธิ์เป็นความจริง และสมเด็จพระสังฆราชแพ้แก่การพิสูจน์เพลิง จึงดํารัสให้สึกเสีย³⁵

2. ทรงชำระคณะสงฆ์ฝ่ายเหนือภายใต้การนำของเจ้าพระฝาง ซึ่งเป็นพระสงฆ์ที่ตั้งตนเป็นใหญ่หลังกรุงศรีอยุธยาแตก เดิมมีชื่อว่า เรือน เป็นชาวเมืองเหนือ ได้บวชศึกษาเล่าเรียนในกรุงศรีอยุธยา เน้นทางด้านวิปัสสนาธุระ โดยเฉพาะ นอกจากนั้น เจ้าพระฝางยังหมกมุ่นอยู่ในไสยศาสตร์ ต่อมา ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระพาลุภกรรราช รับผิดชอบฝ่ายอริยวาสี ฟานักอยู่ ณ วัดศรีอยุธยา ต่อมาได้รับ โปรดเกล้าแต่งตั้งเป็นพระสังฆราชาเจ้าคณะแห่ง เมืองสวางคบุรี ความที่มีประชาชนเลื่อมใสศรัทธาทั้งในวิปัสสนาธุระและไสยเวทย์ เจ้าพระฝางจึงถือโอกาสตั้งตัวเป็นใหญ่เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก โดยมีสมักรพรรคพวกทั้งที่เป็นพระสงฆ์ด้วยกันและฆราวาส

ระหว่างพยายามหาสมักรพรรคพวกและทรัพย์สินสะเบียงเพื่อตั้งตัวเป็นใหญ่ เจ้าพระฝางได้นำพาสมาครพรรคพวกที่เป็นพระสงฆ์ ด้วยกันและเหล่าฆราวาสที่เป็นบริวารจับอาวุธปล้นทรัพย์สินและฆ่าผู้คนไปเป็นจำนวนมาก ละเมิดสิกขาบทบัญญัติตามพระวินัยปิฎกเป็นอาฉิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงได้ทรงยกทัพไปปราบขบถเจ้าพระฝาง หลังจากสู้รบได้ 3 วัน เจ้าพระฝางต้านทานทัพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้ จึงหนีขึ้นไปหลบอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ซึ่งระหว่างนั้น พม่าปกครองอยู่

หลังจากที่พระองค์ได้ทรงมีชัยชนะ ปราบปรามจะชำระสังฆมณฑลให้บริสุทธิ์สะอาด ปราศจากพรรคพวกของเจ้าพระฝาง พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินจึงได้ทรงนำพระสงฆ์ที่อยู่ทางเหนือเหล่านั้นมาทำพิธีดำนํ้าพิสูจน์ ความบริสุทธิ์ ดังความปรากฏในพระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรีว่า

³² ดูรายละเอียดเรื่อง พิสูจน์ดำนํ้าลุยเพลิง ในกฎหมายตราสามดวง กรมศิลปากร (2521: 229).

³³ สมเด็จพระเจ้าตากสิน จอมบดินทร์ มหาราช (28).

³⁴ อ้างถึงใน สมเด็จพระเจ้าตากสิน จอมบดินทร์ มหาราช (28).

³⁵ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี (2478:46).

‘ให้นิมนต์พระสงฆ์เมืองเหนือมาพร้อมกันหน้าที่นั่งและให้หาขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยมาประชุม
 ฝ่ายพร้อมกัน จึงดำรัสปรึกษาว่าพระสงฆ์บรรดาอยู่ฝ่ายเหนือนี้เป็นพรรคพวกอ้ายเรื่อนพระ
 ผางทั้งสิ้น ย่อมถืออาวุธและเป็น รมศึก ช่าคน ปล้นทรัพย์สิ่งของและกินสุราเมรัย ส้องเสพ
 อนาจารด้วยสีกา ต้องจตุปราชิกาบัติต่างๆ ขาดจากสิกขาบทในพระพุทธศาสนาแล้วลามก
 จะละไว้ให้คงอยู่ในสมณเพศจะไม่มีได้ อนึ่ง พระสงฆ์ฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ ก็จะแปลกปลอม
 ประปนกันอยู่มิรู้ว่าองค์ใดคือองค์ใดชั่ว จะได้ให้วันบ เคารพสักการบูชาให้เป็นเนื้อนาบุญ...
 ให้พระสงฆ์ให้การไปแต่ตามสัตย์ความจริง ถ้าได้ผิดในจตุปราชิกาแต่ประการใดประ
 การหนึ่ง จะพระราชทานผ้าคลุมห่มให้ ผลัดสีก่ออกทำราชการ ที่ไม่รับนั้น จะให้ดำน้ำ
 พิสูจน์น้ำพิกาสามกลั่น แม้ชนะแก่น้ำพิกาจะได้เป็นอธิการและพระครูราชาคณะฝ่าย
 เหนือโดยสมควรแก่คุณธรรมที่รู้ แม้แพ้แก่น้ำพิกา จะให้ลงพระราชอาญาเขียนแล้ว
 สักข้อมือ มิให้บวชได้อีก แม้ชนะมอณาพิกาจะถวายผ้าไตรให้บวชใหม่ ถ้าแต่เดิมไม่รับ
 ครั้นจะให้ลงดำน้ำพิกาแล้วกลับคืนคำว่าได้ทำผิดจะให้ลงอาชญาประหารชีวิตเสีย...
 ครั้งนั้น พระสงฆ์ที่ศัลบริสุทธิก็ชนะแก่น้ำพิกาบ้าง เสมอบ้าง ที่ภิกษุหุศัลก็แพ้แก่น้ำพิกา
 เป็นอันมาก เสนาบดีก็กระทำตามรับสั่งโดยสมควรแก่คุณและโทษ’³⁶

หลังจากที่ได้ชำระสังฆมณฑลให้บริสุทธิ์เท่าที่จะทำได้แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงมี
 พระราชปวารณาในท่ามกลางสงฆ์ว่า

‘ขอพระผู้เป็นเจ้าของทั้งปวงจงตั้งใจปฏิบัติสำรวมรักษาในพระจตุปราชิกาศีลให้บริสุทธิ์
 ผ่องใส อย่าให้เศร้าหมอง แม้พระผู้เป็นเจ้าของจะขัดสนด้วยจตุปัจจัยสิ่งใดนั้นเป็นธุระ
 โยมจะรับอุปฐากจากผู้เป็นเจ้าของทั้งปวง แม้ถึงจะปรารถนามังสะและรุธิระของโยม
 โยมก็อาจสามารถจะเข็ดเนื้อและโลหิตออกถวายเป็นอัฐมัตติกทานได้’³⁷

ระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงครองราชย์มีเพียง 15 ปีเท่านั้น ระหว่างนั้น ไม่
 เพียงแต่บ้านเมืองกำลังอยู่ในช่วงที่กำลังเริ่มตั้งใหม่ มีข้าศึกรบกวตลอกเวลา แต่พระองค์ก็ยังทรงเสียดสละกำลังพระ
 วรกายทุ่มเทไปกับงานพระศาสนาเป็นอย่างมาก

3. ทรงรวบรวมพระไตรปิฎกซึ่งกระจัดกระจายอยู่ตามที่ต่างๆ ทั้งนี้ เพราะพระไตรปิฎกที่เก็บไว้ในกรุงศรี
 ออยุธยาถูกพม่าเผาทำลายหมดสิ้นไป พระองค์จึงทรงดำเนิการจัดหาพระไตรปิฎกจากที่ต่างๆ เช่น จากนคร ศรีธรรม
 ราช ที่พมามีเป็นต้นฉบับสำคัญมาเก็บไว้ที่พระนครกรุงธนบุรีก่อนจะคัดลอกให้สมบูรณ์ขึ้น

4. โปรดให้ว่าจ้างข้าราชการ ทั้งทหารและพลเรือนร่วมกันสร้างโบสถ์ วิหารเจดีย์และกุฎิสงฆ์ต่างๆ หลายพระ
 อาราม รวมแล้วไม่ต่ำกว่า 200 แห่งทั่วพระนครกรุงธนบุรี นอกจากนั้น ยังโปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ

³⁶ กรมราชบัณฑิต (2478: 67-68).

³⁷ กรมราชบัณฑิต (2478:40-41).

ที่ผู้ฟังหรือถูกพม่าทำลายให้กลับมีสภาพดีดังเดิม สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก วัดที่ทรงพระราชทานพระราชทรัพย์สร้างใหม่และบูรณะที่สำคัญๆ ได้แก่วัดบางยี่เรือเหนือ (วัดราชคฤห์) วัดบางหัวใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) วัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) วัดบางยี่เรือใต้ (วัดอินทาราม) และวัดหงส์นาวาสวิหาร (วัดหงส์รัตนาราม) ฯลฯ

อย่างไรก็ดี วัดที่พระองค์ทรงเอาพระทัยบูรณปฏิสังขรณ์เป็นกรณีพิเศษคือวัดอินทาราม ซึ่งสมัยนั้น เรียกว่าวัดบางยี่เรือนอก หรือวัดบางยี่เรือใต้ เป็นวัดเก่า สร้างสมัยกรุงศรีอยุธยา ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ ใกล้ตลาดพลูฝั่งธนบุรี พระองค์ทรงโปรดให้ยกฐานะขึ้นเป็นพระอารามหลวง ชั้นเอกพิเศษทางฝ่ายวิปัสสนาธุระ เมื่อคราวสมเด็จพระเทพามาตย์ พระบรมราชชนนีเสด็จสวรรคตก็โปรดให้ถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ วัดนี้ หลังจากถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว ก็โปรดให้จัดบำเพ็ญพระราชกุศลสักการะพระบรมอัฐิที่วัดนี้อีกครั้งหนึ่ง นอกจากนี้พระองค์ยังทรงโปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์โดยสร้างกุฏิสำหรับพระสงฆ์ได้อยู่อาศัยถึง 120 หลัง พร้อมทั้งบูรณะพระพุทธรูป พระสถูปเจดีย์ พระอุโบสถและพระวิหาร เสร็จแล้วทรงพระกรุณาโปรดให้พระสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาธุระได้เข้ามาจำพรรษาเพื่อเจริญสมณธรรม ณ กุฏิที่ทรงสร้างถวาย

หลังจากที่พระองค์ได้ทรงบูรณะให้วัดอินทารามได้เป็นสำนักสอนวิปัสสนาธุระแล้ว พระองค์ก็ทรงบูรณะวัดหงส์รัตนาราม (ซึ่งชาวบ้านเรียกกันในชื่ออื่นๆ ด้วย กล่าวคือวัดเจ้สัวหง, วัดเจ้าสัวหง, วัดเจ้าขรัวหงส์, วัดหงส์นาวาสวิหาร) แล้วโปรดให้ยกขึ้นเป็นพระอารามหลวงชั้นเอกอีกวัดหนึ่ง แต่ให้เป็นสถานที่จัดการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม กล่าวคือเน้นทางด้านคันถธุระ ควบคู่ไปกับวัดอินทารามซึ่งเน้นไปทางด้านวิปัสสนาธุระ

สำหรับตัวพระองค์เอง ทรงใฝ่พระทัยในการพระศาสนา มาก ยังได้ทรงโปรดให้สร้างสมุดภาพไตรภูมิอันวิจิตรขนาดใหญ่ คลี่ได้ยาวเกิน 34 เมตรเมื่อปี 2319 แล้วได้ทรงเริ่มฝึกวิปัสสนาในปีเดียวกันนี้ หลังจากพระบรมราชชนนีสิ้นพระชนม์ พระองค์ก็ทรงเสด็จไปทรงเจริญวิปัสสนากรรมฐานที่วัดอินทารามเป็นระยะเวลา ๕ ปีเพื่ออุทิศพระราชกุศลถวาย

ในตอนปลายรัชกาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงใฝ่พระทัยบำเพ็ญกรรมฐานมาก จนในปีพุทธศักราช 2325 นักประวัติศาสตร์บางคนได้บันทึกว่าพระองค์ทรงมีพระสติปันเพื่อน โดยทรงเข้าพระทัยว่าพระองค์ทรงเป็นพระอรหันต์ ทรงแทมพระสงฆ์ว่าพระสงฆ์จะให้พระองค์ซึ่งเป็นคฤหัสถ์ได้หรือไม่? พระสงฆ์ไหนที่ไม่ยอมทำตามก็ถูกลงโทษ กล่าวกันว่าเกิดความวุ่นวายในกรุงจนสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกต้องมาระงับเรื่อง แล้วพระองค์ก็ถูกสำเร็จโทษในวันที่ 6 เมษายน ปีพ.ศ. 2325 สิริรวมพระชนมายุได้ 48 พรรษา³⁸

5. สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงประกอบพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ เมื่อวันที่ 10 มิถุนายน 2325 หลังจากทรงยกทัพไปรบกับพม่าที่ทาดินแดงสำเร็จ พระองค์ได้ทรงตั้งมหายาปิณฐานว่า 'ตั้งใจจะอุปถัมภ์ ยอยกพระพุทธศาสนา จะป้องกันขอบขัณฑสีมา รักษาประชาชนและมนตรี' อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็ยังทรงให้ความสำคัญแก่พิธีกรรมพราหมณ์ซึ่งสืบทอดมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นอันมากอีกด้วย เพื่อจะให้การประ

³⁸ อย่างไรก็ดี นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2529) ได้เขียนหนังสือและบทความหลายชิ้น อ้างอิงหลักฐานต่างๆ เพื่อโต้แย้งทำนองว่าพระองค์มิได้ทรงมีพระสติปันเพื่อน แต่เกิดมีการแย่งแผ่นดินกันขึ้น

กอบพระราชพิธีเนื่องด้วยพราหมณ์กระทำไปอย่างถูกต้องตามโบราณราชประเพณี พระองค์ได้ทรงรับสั่งให้เชิญพราหมณ์จากภาคใต้มาเป็นผู้ดำเนินการประกอบพิธีพราหมณ์โดยเฉพาะ

ในยุคต้นรัตนโกสินทร์นี้มีตำแหน่งพราหมณ์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงแต่งตั้งขึ้นใหม่ ๆ หลายตำแหน่ง รวมๆ แล้วก็ไม่ใช่น้อยกว่า 22 ตำแหน่ง เช่น พระมหาราชครู พระครูมหิทธิธรรมราชสุภาวดี และพระราชครู พระครูพิเชตชวราธิบดีศรีษรคม เป็นต้น

ส่วนพระพุทธศาสนา พระองค์ก็ทรงให้ความอุปถัมภ์มากเป็นกรณีพิเศษเช่นกัน กล่าวได้ว่าได้ทรงกระทำต่อเนื่องมาแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี สิ่งที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงริเริ่มกระทำไว้หากยังไม่สำเร็จ ก็มาสำเร็จในยุคสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สิ่งที่พระองค์ได้ทรงทำเพื่อพระพุทธศาสนา พอจะแบ่งออกได้ดังนี้

1. ทรงจัดการกับพระภิกษุสามเณรนอกธรรมวินัย ที่เป็นเช่นนี้ก็ด้วยมีพระภิกษุสามเณรที่ปฏิบัตินอกวิธีเป็นจำนวนมาก อันเนื่องมาแต่บ้านเมืองไม่ปรกติ หลังจากกรุงศรีอยุธยาแตก ระบบการปกครองสงฆ์ก็ไม่ใช่ระเบียบ แม้พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะทรงกู้บ้านเมืองได้สำเร็จ แต่การศึกษาปริยัติธรรมก็ไม่ได้มั่นคงทั่วราชอาณาจักร พระภิกษุสามเณรยังขาดความเข้าใจพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก พระภิกษุสามเณรที่ปฏิบัตินอกวิธีตนออกรอยเจี๊ยงยังมีแพร่หลาย

พระองค์ได้ทรงริเริ่มพระราชประเพณีพระราชปลุกเจ้ากับพระสงฆ์ ระหว่างพ.ศ. 2327-2330 โดยทรงส่งคำถามทางพระพุทธศาสนาให้บรรดาพระสงฆ์ที่เชี่ยวชาญตอบถึง 38 เรื่อง ทั้งนี้เพื่อให้พระสงฆ์ที่พระองค์ได้ทรงอาราธนาให้ตอบพระราชปลุกเจ้าได้ชวนชวายนอ่านพระไตรปิฎกและได้ถามพระสงฆ์ที่รู้ธรรมวินัยด้วยกันให้มากยิ่งขึ้นก่อนไปถวายวิสาขบูชา เป็นการกระตุ้นให้พระสงฆ์ชวนชวายนอ่านพระไตรปิฎกยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ดี ความที่บ้านเมืองเพิ่งสงบและตั้งหลักได้ไม่นาน ก็ปรากฏว่ามีพระภิกษุสามเณรประพฤติปฏิบัติย่อหย่อนในหลักพระธรรมวินัยกันมาก ไม่เว้นแม้กระทั่งปาราชิก บางครั้งก็ประพฤติผิดเป็นกลุ่ม เช่น คราวหนึ่งประพฤติผิดพร้อมๆ กัน 128 คน พระองค์ก็ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งให้สึก พร้อมๆ กันนั้น ยังทรงให้สึกแขนแล้วทรงประกาศให้คนเหล่านั้นเป็นไพร่หลวง ทำงานราชการรับใช้ที่หนักๆ เพื่อมิให้ประชาชนทั่วไปได้ถือเป็นเรื่องอย่าง

นอกจากนั้น พระองค์ยังได้ทรงวางมาตรการเพิ่มขึ้นอีก ๗ อย่างดังนี้³⁹

1. พระสงฆ์สามเณรใดไม่ประพฤติตามกฎหมาย พระสงฆ์สามเณรนั้น พร้อมทั้งญาติโยมจะต้องถูกลงโทษไปด้วยตามโทษานุโทษ

2. พระราชาคณะ เจ้าอธิการ ภิกษุสามเณร ขรवास สังฆการี ธรรมการใดไม่ทำตามกฎหมายนี้และละเลยไม่กำชับว่ากล่าวกัน ฝ่ายพระราชาคณะ พระภิกษุสามเณร จะเอาญาติโยมเป็นโทษ ฝ่ายขรवासทั้งปวงจะให้ลงอาญาเขียนตามโทษานุโทษ

3. บิดามารดาคนญาติของภิกษุสามเณรที่ทำผิด รู้แล้วปกปิดความผิดลูกหลานของตน จะเอาเป็นโทษด้วย

4. พระราชาคณะและพระสงฆ์สามเณรทั้งปวงผู้มีได้ระวังระวังตรวจตราว่ากล่าวกันเป็นโทษเสมอด้วยสมคบพระสงฆ์สามเณรผู้กระทำผิดนั้น

³⁹ ปฐมพนธ์ โปธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549:100 ff.); สุเชวาน์ พลอยชุม (2531: 31).

5.ภิกษุสามเณรใดเป็นปาราชิกให้สึกเสีย แล้วให้สึกหน้าหมายไว้ อย่าให้ปลอมบวชอีกต่อไป

6.ผู้เป็นปาราชิกแล้วปกปิดไว้ร่วมทำสังฆกรรมกับสงฆ์ ถ้าพิจารณาได้เป็นนิตย เป็นโทษถึงสิ้นชีวิตแล้วให้
วิปราชยาตรับเขียนติโยมจงหนัก

7.พระสงฆ์ใดเป็นปาราชิกแล้วประวัติออกเสีย ทรงพระกรุณาหาเอาโทษไม่ ถ้าพระสงฆ์ปาราชิกแล้ว
ปกปิดไว้ ร่วมทำสังฆกรรมกับพระสงฆ์ พิจารณารับเป็นสัตย์ จะเอาตัวเป็นโทษถึง ๗ ชั่วโมงแล้วให้ลงพระราชอาญา
ติโยม พระราชาคณะ ถานานุกรม เจ้าอธิการอันดับซึ่งกระทำความผิดและละเมินเสียมิได้ระวังตรวจตรา

ดังนั้น ต่อมา พระองค์จึงทรงตรา 'กฎพระสงฆ์'⁴⁰ ขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของกฎหมายตราสามดวงเพื่อให้การ
กำจัดพระสงฆ์ที่ปฏิบัตินอกธรรมนอกวินัยได้ผลยิ่งขึ้น

2.ทรงแต่งตั้งพระราชอาคณเฑาะ พระองค์ทรงปรับตำแหน่งการปกครองคณะสงฆ์เพิ่มขึ้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยา
คณะสงฆ์ได้แบ่งออกเป็น 3 คณะ กล่าวคือ:-

- 1.คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณเจ้าคณะ
- 2.คณะอรัญวาสีหรือคณะกลางฝ่ายอรัญวาสี พระพุทธานุชาจารย์เป็นเจ้าคณะ
- 3.พระคามวาสีฝ่ายขวา พระวันรัตเป็นเจ้าคณะ

พอถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปรับเล็กน้อย ทรงปรับเปลี่ยนชื่อเล็กน้อย
กล่าวคือทรงเรียกเป็นคณะเหนือ, คณะใต้และคณะอรัญวาสี โดยให้พระสงฆ์แลกเปลี่ยนเป็นภูมิภาค ยกเว้นคณะ
อรัญวาสีซึ่งมีพระสงฆ์ไม่มาก ดังนั้น ลำดับชั้นปกครองของพระสงฆ์ผู้ใหญ่ รองจากสมเด็จพระสังฆราชแล้ว มี
ลำดับชั้นดังนี้

- 1.คณะเหนือ พระพุทธโฆษาจารย์ เป็นเจ้าคณะ
- 2.คณะใต้ พระพนรัตน์ หรือสมเด็จพระพนรัตน์ เป็นเจ้าคณะ
- 3.คณะอรัญวาสี พระพุทธานุชาจารย์ เป็นเจ้าคณะ

3.ทรงสร้างวัดพระแก้วและวัดอื่นๆ ในกรุงเทพมหานคร นับเป็นผลงานที่โดดเด่นมากจนกระทั่งถึงปัจจุบัน
นอกจากวัดพระแก้วแล้ว ก็ยังมีวัดอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมากที่ทรงบูรณปฏิสังขรณ์ เช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม,
วัดสระเกศ, วัดเลียบ, วัดบางหว้าใหญ่, วัดศาลาสี่หน้า รวมทั้งได้ทรงสร้างมณฑปพระพุทธรูป และทรงอัญเชิญพระ
พุทธรูปศิหิงค์มาประจำที่กรุงเทพฯ ด้วย

4.ทรงริเริ่มและอุปถัมภ์การสังคายนาพระไตรปิฎก สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ได้ทรงรวบรวมพระ
ไตรปิฎกไว้ที่กรุงธนบุรี แต่ก็ยังทรงจัดสังคายนาไม่ได้ ด้วยสถานการณ์บ้านเมืองยังไม่สงบเรียบร้อยดี พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงริเริ่มอุปถัมภ์และชำระพระไตรปิฎกขึ้น

นอกจากนั้น พระองค์ยังทรงติดต่อกับพระสงฆ์ต่างประเทศ โดยเฉพาะศรีลังกา พระองค์ได้ส่งสมณทูตไปยัง
ประเทศศรีลังกาเพื่อติดตามข่าวทางพระพุทธศาสนา ให้การอุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ศรีลังกาได้เข้ามายังประเทศไทย
และศึกษาเล่าเรียนอยู่ในประเทศไทย

⁴⁰ รายละเอียด ดูใน ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ (2549: 101 ff.).

ด้านวิปัสสนาธุระตั้งแต่ทรงออกผนวชเมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หลังจากผนวชเสร็จพระองค์ก็เสด็จไปพำนัก ณ วัดสมอรายเพื่อฝึกสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน สมัยนั้น มีคณาจารย์ผู้ชำนาญในวิปัสสนาธุระมารับเครื่องอัฐบริวารและรับการทรงตั้งเป็นจำนวนถึง ๑๖ รูป

4. *ทรงริเริ่มสร้างวัดโดยใช้สถาปัตยกรรมแบบจีนและปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ* บางครั้งก็มีการผสมผสานกับศิลปะแบบฝรั่ง ทำให้เกิดรูปแบบสถาปัตยกรรมใหม่ๆ ขึ้น เช่น พระตำหนักปั้นหย่า ณ วัดบวรนิเวศวิหาร วัดที่พระองค์บูรณปฏิสังขรณ์มีเป็นจำนวนมาก อาทิ วัดชัยพฤกษ์มาลา, วัดโมลีโลกยาราม, วัดสุทัศน์เทพวราราม, วัดอรุณราชวราราม, วัดทรงธรรม, วัดสังข์กระจาย เป็นต้น

5. *ทรงกระตุ้นให้มีการผลิตหนังสือวรรณคดีทางพระพุทธศาสนา* โดยหนังสือต่างๆ ที่แต่งขึ้นสมัยพระองค์ที่นับว่าโดดเด่นที่สุดได้แก่ มหาชาติคำหลวง ฉบับสมบูรณ์, หนังสือโอวาทานุสาสนี, หนังสือรวบรวมบทสวดมนต์ภาษาบาลี พร้อมทั้งคำแปลเป็นไทย เพื่อให้คนไทยใช้สวดมนต์เป็นในโอกาสต่างๆ ด้วย หลังจากมีหนังสือสวดมนต์เป็นคู่มือแล้ว พระองค์ได้ทรงสร้างประเพณีให้ชนชั้นระดับเจ้านายและข้าราชการได้สวดมนต์เป็นกิจวัตร ทำนองเดียวกับที่พระสงฆ์สวดในวัดวาอารามต่างๆ ทำให้การสวดมนต์แพร่หลายไปยังประชาชนทั่วไปด้วย

6. *ทรงริเริ่มตั้งวันวิสาขบูชาหลังจากที่เลิกปฏิบัติมาระยะหนึ่ง* การเฉลิมฉลองวันวิสาขบูชาเคยมีมาแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัย หากแต่เกิดสะดุดไปหลังกรุงศรีอยุธยาเสีย พระองค์จึงได้ริเริ่มอีกครั้งหนึ่ง ทำให้ประเพณีนี้มีมาสืบเนื่องจนถึงทุกวันนี้

นอกจากนั้น ยังทรงเจริญสัมพันธไมตรีด้านพระพุทธศาสนากับประเทศศรีลังกา โดยได้ทรงรับสามเณรลังกา 2 รูปอุปสมบทในพระบรมราชานุเคราะห์ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม จากนั้น ก็ทรงอุปถัมภ์การติดต่อระหว่างพระสงฆ์ไทยและพระสงฆ์ลังกาโดยตลอด

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวคือรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สังคมชนบทก็ยังไม่เรียบร้อยดีนักเช่นเดิม แม้ว่าทางการจะสามารถจับพระสงฆ์สึกได้เป็นจำนวนมาก ด้วยพระสงฆ์ที่ประพฤติปฏิบัติผิดหลักพระธรรมวินัยยังมีอยู่เป็นจำนวนมากอันสืบเนื่องมาจากระบบการศึกษาสงฆ์ยังไม่มั่นคงทั่วราชอาณาจักร พระสงฆ์ที่รู้หลักธรรมวินัยดียังมีไม่มากนัก แม้ว่าผ่านมาได้สองรัชกาล กฎเกณฑ์และระเบียบต่างๆ ได้ริเริ่มขึ้นเป็นอันมากเพื่อขจัดภิกษุอลัชชีออกจากสังคมชนบท ลักษณะเด่นของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยสมัยพระองค์ก็คือ 1. อิทธิพลพราหมณ์-ฮินดูแพร่กระจายไปทั่วสังคมไทย จนบดบังแก่นของพระพุทธศาสนา 2. พระพุทธศาสนาเจอกับภัยคุกคามจากประเทศตะวันตกซึ่งจ้องล่าอาณานิคม พร้อมๆ กันนั้นก็นำศาสนาคริสต์มาด้วย การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงติดต่อกับศรีลังกา ทำให้ทราบถึงอันตรายจากประเทศนักล่าอาณานิคม จำเป็นต้องปรับปรุงการคณะสงฆ์ให้ก้าวหน้า 3. พระสงฆ์ยังขาดความรู้ธรรมวินัยพระสงฆ์หลักๆ ที่ชำนาญพระธรรมวินัยก็ยังไม่มากพอ การอธิบายความธรรมวินัยก็ยึดหลักปริมปราจารย์ บอกเล่ากันต่อๆ มา

แต่ปัญหาใหญ่ๆ ทั้ง 3 ประเด็นนี้ ก็มีการจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพพอควร ด้วยในรัชสมัยนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงออกผนวช เนื่องจากเกรงราชภัยว่าจะเกิดจากการแย่งราชสมบัติ⁴¹ ระหว่างที่ทรงผนวชอยู่ก็พยายามปรับปรุงการคณะสงฆ์หลายประการ โดยเฉพาะก็การก่อตั้งนิายธรรมยุตหรือธรรมยุติกนิกายขึ้น เหตุผลที่ทรงก่อตั้งก็มีพระบรมราชาธิบายในพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีนั่นเอง กล่าวคือทรงเห็นว่าสงฆ์ห่มุมากยังปฏิบัติย่อหย่อนพระธรรมวินัยเป็นอันมาก เช่น การสมมติสีมาก็มีเป็นอันมากที่ไม่ต้องตามพระพุทธานุญาต, การสวดเพื่อออกเสียงอักขระก็วิบัติ ซึ่งในพระวินัยปิฎกถือว่าเป็นกรรมวาจาวิบัติ แม้จะผ่านพิธีอุปสมบทกรรมก็เป็นอันว่าอุปสมบทไม่ขึ้นตามหลักพระวินัย ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าคณะสงฆ์สมัยนั้นมีเป็นจำนวนมากที่รับบวชกุลบุตรโดยไม่ใส่ใจว่ากรรมวาจาจะวิบัติหรือไม่, การอธิบายความพระธรรมวินัยก็อ้างประเพณีที่ยึดกันมาผิดๆ แทนที่จะยึดหลักพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกเป็นเครื่องตัดสิน ซึ่งคงจะวิปริตหนักขึ้นมาตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาไปแล้วเป็นหลัก, สงฆ์ผิดวินัยก็มากมาย โดยที่การปกครองสงฆ์หละหลวมไปทุกระดับชั้น ฯลฯ

เหตุที่พระองค์ยังเป็นพระที่เพ็งบวชได้ไม่นาน อีกทั้งยังอยู่ในสายตาเจ้านายในฝ่ายปกครองโดยตลอด ด้วยเกรงพระองค์จะช่องสุ่มผู้คนเพื่อแย่งราชสมบัติ สมณศักดิ์ในทางสงฆ์ก็น้อย ไม่มีกำลังพอที่จะเข้าไปปฏิรูปการคณะสงฆ์ทั้งหมด พระองค์จึงทรงก่อตั้งนิายธรรมยุต อาศัยการควบคุมพระสงฆ์ให้น้อยให้เคร่งครัดเป็นแบบอย่างเป็นแนวเทียบ ทำให้มีผู้คนเลื่อมใสศรัทธาขึ้นมาเป็นอันมาก โดยที่ทรงเน้นทั้งคันถธุระ (ยึดพระไตรปิฎกและคัมภีร์พระพุทธศาสนาภาษาบาลี) เป็นหลักเกาะอย่างมั่นคง ไม่ยึดตามประเพณีที่สืบทอดกันต่อมา ถ้าหากผิดหลักพระธรรมวินัย และวิปัสสนาธุระ (ซึ่งทรงอาศัยคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นแนว) โดยที่ประการหลังนี้ต้องมีรากฐานที่สำคัญคือวินัยและศีลอย่างมั่นคง

จนในที่สุด ก็เป็นกระแสที่นำไปสู่การปฏิรูปหมู่คณะสงฆ์เดิมซึ่งต่อมาเรียกว่า ‘มหานิกาย’ ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติแล้ว ก็มีคณะสงฆ์ผู้ใหญ่ฝ่ายมหานิกายเป็นจำนวนมากขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสเข้าเฝ้า เพื่อกราบทูลถามประเด็นพระธรรมวินัยเพื่อแก้ข้อสงสัยที่มี และในที่สุด คณะสงฆ์ที่เรียกกันต่อมาว่ามหานิกายก็ได้นำเอากระแสพระราชดำริที่ทรงพระราชทานคำวินิจฉัยโดยประการต่างๆ ไปปฏิรูปหมู่คณะของตนขึ้นจากเดิม ทำให้ภาพรวมของคณะสงฆ์โดยรวมดีขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก จนกระทั่งปัจจุบันนี้

เราจึงกล่าวสรุปได้ว่านับแต่สร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา การพระพุทธศาสนาก็พัฒนาดีขึ้นมาโดยลำดับ โดยเฉพาะการจัดพระอลัชชีพิศูด ด้วยพระมหากษัตริย์ยังทรงมีพระราชอำนาจลิตีชาติ การปฏิรูปพระศาสนาสมัยรัชกาลที่ 3-4 นี้ เป็นรากฐานของพระพุทธศาสนาในสมัยปัจจุบันโดยแท้ เพราะทุกวันนี้ สงฆ์ทั้งฝ่ายธรรมยุตและมหานิกายก็มีสมานฉันท์เหมือนปีกสองข้างของนกตัวเดียวกันฉะนั้น.

⁴¹ คำอธิบายนี้ โปรดดูในพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีที่ทรงพระราชนิพนธ์ด้วยพระองค์เอง.

รายการอ้างอิง (คัดสรร)

ภาษาไทย

- กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. (2489). *ความทรงจำ*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ.
- กรมราชบัณฑิต. (2478). *พระราชพงศาวดาร กรุงธนบุรี*. กรุงเทพฯ: กรมราชบัณฑิต.
- กรมศิลปากร. (2521). *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด อุดมศึกษา.
- คณะบรรณานุกรม. *สมเด็จพระเจ้าตากสิน จอมบดินทร์มหาราช*. ไม่ปรากฏที่พิมพ์และปีที่พิมพ์.
- นางนพมาศ. (2505). *สุภาสิตพระร่วงและนางนพมาศ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สหกรณ์ขายส่งแห่งประเทศไทย.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2529). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม.
- ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์. (2549). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย*. งานวิจัยจากทุนสนับสนุนของวิทยาลัยศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.
- พระธรรมกิตติ. (2515). *สัทมสมสงคโห*. นครหลวงธนบุรี: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2513). *พระราชพิธีสิบสองเดือน*. พระนคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร.
- ม.ร.ว.ศุภวัฒน์ เกษมศรี. (2519). *พระราชพงศาวดาร กรุงศรีอยุธยา ฉบับเยเรเมียส ฟาน สตี้ล*. กรุงเทพฯ: ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์.
- ยอร์ช เซเดย์. (ผู้ชำระและแปล). (2504). *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2 จารึกทวารวดีศรีวิชัย ละโว้*. พระนคร: ศิวพร.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2461). *ประวัติวัดมหาธาตุ*. พระนคร: โรงพิมพ์พรตชนากร.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2513). *ตำนานพระพุทธเจดีย์*. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา.
- สุด แสงวิเชียร. (2513). *มอญในอดีตและปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ: พิมพ์เป็นบรรณาการในงานถวายนางปิศาจนางแสงสุรพาณิย์ (ทรัพย์ แสงวิเชียร) ณ เมรุวัดธาตุทอง วันพุธที่ 22 เมษายน 2513.
- สุเขาวรรณ พลอยชุม. (2531). *รายงานการวิจัยเรื่องการส่งเสริมพระพุทธศาสนาในรัชกาลที่ 2*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.
- สุภัทรรดิค ดิสกุล. (2512). *ศิลปะในประเทศไทย*. พระนคร: กรุงเทพมหานครการพิมพ์.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. (2518). *พุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย*. กรุงเทพฯ: วิทยาลัยนิพนธ์เสนอภาควิชาภาษาตะวันออกบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- แสง มนวิฑูร. (ผู้แปล). (2515). *ชินกาลมาลีปกรณ์*. พระนคร: โรงพิมพ์สามมิตร.
- หลวงประเสริฐอักษรนิติ์. (2515). *คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่า*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- อ.ประมวลวิทย์. (2505). *ในราชสำนักพระนารายณ์*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

อัจฉรา กาญจนมัย. (2523). *การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394)*. กรุงเทพฯ: วิทยาลัยนพนธ์เสนอภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภาษาอังกฤษ

Bechert, Heize and Gombrich, Richard. (eds.). (1984). *The World of Buddhism*. London: Thames and Hudson.

Coedes, G. (1968). *The Indianised States of Southeast Asia*. Honolulu: University of Hawaii Press.

Hall, D.G.E. (1994). *A History of South-East Asia*. Hamshire: MCmillan.

Hinnells, John R. (ed.). (1995). *A New Dictionary of Religions*. Oxford: Blackwell.

Law, B.C. (1987). On the Chronicles of Ceylon. *Bibliotheca Buddhica*. No. 40. Delhi: Sri Satguru Publications.

Skilling, Peter. (2003). *Dvaravati: Recent Revelations and Research*. Nodate and No place.